

ücsörög A: 1898 *ücsörögnek* (Üstökös 1898. júl. 24.: 350); 1905 *ücsörög* (NyF. 16: 53); 1947 *ücsörög* (NSz.); NYJ. *ütyörög* (ÚMTsz.) J: 1. 1898 'tétlenül üldögél | untätig herumsitzen' # (↑), 1910 'ua.' # (Radványi: Ipolyszalk. 59); 2. 1905 ? 'tétlenül álldogál | untätig herumstehen' (↑)

■ Játshi szóalkotással keletkezett származékszó. | (△) Valószínűleg az →*ül*¹ szóból keletkezett -rög gyakorító képzővel, az →*ácsorog* alapján, amelyet a nyelvérték az →*áll*¹ szóhoz köt. A szó az *üldögél*-hez képest egy 'tétlenül üldögél' (→*ül*¹) gúnyos, pejoratív jelentést nyert el.

📖 MNy. 71: 67; TESz.; EWUng. • Vö. *ül*¹

üde → *üdül*

üdit → *üdül*

üdül A: 1578 *fel vđól* (NySz.); 1621 *Föľüdüľni* [sz.] (Szenczi Molnár: Dict.); 1814 *idüľni* [sz.] (Szily: NyÚSz.); 1847 *ödüľni* [sz.] (NSz.) J: 1. [főleg *fel*~] 1578 'felélénkül, felfrissül; erőre kap, meggyógyul | aufleben, frisch werden; erstarken, gesund werden' # (↑); 2. [*fel*~] 1621 'felébred, felocsúdik, felsejken | aufdämmern' (↑); 3. 1859 '〈betegség, sérülés〉 gyógyul; 〈egészség〉 javul | heilen 〈intrans.〉; sich bessern 〈Gesundheit〉' (NSz.); 4. 1867 'pihenés, felfrissülés céljából időzik vhol | auf Erholung sein' # (NSz.) Sz: ~ő 1822/ *üdülő* '(meg)erősödő, erőre kapó | erstarkend' (NSz.); 1839 *üdülőttől* 'üdülő személy | Kurgast, Urlauber' (NSz.); 1915 'üdülőhely, üdülőépület | Erholungsheim' (NSz.)

üdit A: 1793 *fel-üditésére* [sz.] (NSz.); 1806 *felüditik* (Szily: NyÚSz.) J: 1. 1793 ? 'lelki állapotot feljavít, lelkileg boldogít; 〈fájdalmat〉 csillapít | seelisch aufbessern, beglücken; 〈Schmerz〉 lindern' (↑), 1826 'ua.' (NSz.); 2. 1793 ? 'testi állapotot feljavít; hízlal, táplál, nevel | körperlich aufbessern; mästen, züchten' (↑), 1832 'ua.' (Kreszn.); 3. 1806 'felébreszt, felkelt, felidéz; serkent, buzdít | aufwecken; aufmuntern' (↑); 4. 1837 'frissít | erfrischen' # (NSz.) Sz: ~ő 1838 *üditő* <MN> '(fel)frissítő | erfrischend' (Athenaeum 1838. jún. 3.: 696); 1949 'frissítő ital | Erfrischungsgetränk' (NSz.)

üde A: 1847 *üde* (NSz.) J: 1. 1847 'egészséges, fiatalos frissességet mutató 〈személy, testrészt〉 | frisch 〈Person, Körperteil〉' # (↑); 2. 1860/ 'tisztaságával kellemesen ható, frissítő 〈természeti jelenség, főleg levegő, víz, növényzet, gyümölcs〉 | erquicklich' # (NSz.); 3. 1879 'élő; élénk, mozgalmas, pezsdítő | lebend; bewegt' (NSz.)

■ A szócsalád alapja, az **üdül** származékszó egy fiktív töből. | (△) A feltehetőleg igei szótó ismeretlen eredetű és valószínűleg az →*üdvöz* szócsaládjának tövével van összefüggésben. A szóvég -*ül* visszaható igeképző. A 2–4. jelentés metafora.

■ Az **üdit** származékszó. | (△) Az *üdül* alapján keletkezett az →*épit* : *épül*, →*fordit* : *fordul* stb. analógiájára. Az 1., 3., 4. jelentés metafora.

■ Az **üde** nyelvújítási szó. | (△) A nyelvújítás korában az *üde* keletkezésében a →*ferde* : *ferdül*, *ferdít* stb. típusú szavak alaktani analógiája szerepet játszott. A 2., 3. jelentés metafora.

📖 A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | (≈) Tisztázatlan idetartozású: 1255 *Vde* [HN.] (Wenzel: ÁÚO. 11: 420). (△) Az ótörökből való származtatása téves.

📖 TESz.; StUASuppl. 1: 211; EWUng. • Vö. *üdvöz*

üdv → *üdvöz*

üdvös → *üdvöz*

üdvösség → *üdvöz*

üdvöz <NSZ> Δ **A:** 13. sz. eleje/ *iduzleg* (KTSz.); 1416 u./² *Vdoppc, Vduoz* (MünchK. 35vb, 34va); 1493 k. *Iduezleghy* (FestK. 1); 1763 *Üdvez* (NSz.) **J:** <MN> 13. sz. eleje/ 'áldó szóval üdvözölt, köszöntött | gesegnet, begrüßt' (↑) | <FN> 1844 'üdvözlés | Begrüßung' (NSz.)

üdvözít **A:** 13. sz. eleje/ *iduzuht* [ɔ: *iduzuhtut* ~ *iduzuhtet*] [sz.] (KTSz.); 1372 u./ *yduezeytj*; *ewduezewjwetew* [sz.]; *ewduezeytew* [sz.] (JókK. 106, 74, 128); 1405 k. *vduezeite* [sz.] (SchlSzej. 33.); 1416 u./¹ *vdupzeitet* (BécsiK. 133); 1456 k. *Idezeytenk* [sz.] (SermDom. 1: 267); 1470 *wdezyth* (SermDom. 2: 761) **J:** **1.** 13. sz. eleje/ ? 'üdvösségre juttat, mennyországbeli boldogságban részesít | in himmlische Seligkeit bringen' (↑); **2.** 1372 u./ 'ua.' (JókK. 25); **3.** 1416 u./¹ 'megszabadít, megment | erretten, befreien' (↑); **4.** 1416 u./² 'meggyógyít | heilen' (MünchK. 77va) **Sz:** ~**ő** 1372 u./ *yduezeytemnek* 'Meváltó, Jézus | Heiland' (JókK. 25)

üdvözül **A:** 1372 u./ *yduewzewltenek* (JókK. 114); 1416 u./¹ *vdupozol* (BécsiK. 208); 1456 k. *ydhuezeljenekkh* [l-j] (SermDom. 1: 341); 1495 e. *idupozul* (GuaryK. 45); 1528 *vdupzvlendp* [sz.] (SzékK. 240–241) **J:** **1.** 1372 u./ 'a vallásos tanok szerint a mennyországba kerül | in den Himmel kommen' (↑); **2.** 1416 u./¹ 'megmenekül, megszabadul | entgehen' (↑); **3.** [főleg *meg~*] 1416 u./² 'meggyógyul | geheilt werden' (MünchK. 40rb); **4.** 1416 u./² 'felüdül, kipihen magát | sich erfrischen, sich ausruhen' (MünchK. 97ra) **Sz:** ~**és** 1416 u./¹ *vdupzoles* 'megboldogult, megüdvözült | Seligwerden' (BécsiK. 208)

üdvösség **A:** 1372 u./ *yduewfegnek, ydueffegnek, ewduewffegenek* (JókK. 55, 5, 126); 1416 u./¹ *vdupffeg* (BécsiK. 254); 1433–1435 ? *ydefegh* (LaskS. fol. 92); 1528 *vdpssegvñknek* (SzékK. 104) **J:** **1.** 1372 u./ 'üdvözülés, mennyei boldogság | himmlische Seligkeit' (↑); **2.** 1416 u./¹ 'megmenekülés, megszabadulás | Rettung' (BécsiK. 274); **3.** 1416 u./¹ 'jóllét, boldogulás | Wohlsein' (BécsiK. 77) **Sz:** ~**es** 1372 u./ *idueffeges* 'boldog | selig' (JókK. 25)

üdvöz <IGE> † **A:** 1516 ? *Iduezlek* [ʔ ɔ: *Iduezleg*] (GömK. 34); 1574 k. *vdvezic* (NySz.) **J:** 'köszön(t) | grüßen'

üdv **A:** 1728 *üdvömött* (ItK. 12: 222); 1813 *idv* (Mondolat 68) **J:** **1.** 1728 'boldogulás, boldogság | Wohlergehen' (↑); **2.** 1813 'üdvözülés, üdvösség | himmlische Seligkeit' (↑); **3.** 1815 'üdvözlés; (üdvözlő szóként) | Begrüßung; (als Grußformel)' (NSz.); **4.** 1847 'menekülés, szabadulás | Rettung' (NSz.)

üdvös **A:** 1801 *Üdves* (NSz.); 1813 *Üdvös* (Mondolat 98) **J:** **1.** 1801 'egészséges, ép; helyes, hasznos, boldogító | gesund; nützlich, günstig' (↑); **2.** 1821 'boldog, szerencsés | glücklich' (NSz.)

■ A szócsalád alapja, az **üdvöz** származékszó egy fiktív töből. | ⊕ A feltehetőleg igei szótó ismeretlen eredetű és valószínűleg az →*üdü* szócsaládjának tövével van összefüggésben. A szó belseji v egy visszaható igeképző lehet; vö. →*nyomvad*, →*olvaszt* stb. A szóvég valószínűleg -z melléknévképző; vö. →*igaz*, →*száraz* stb.

■ Az **üdvözít**, **üdvözül**, ill. az **üdvösség** származékszavak. | ⊕ Ezek -ít igeképzővel és -ül, ill. -ség névszóképzővel keletkeztek az *üdvöz* 'áldott; üdvözölt, köszöntött' szóból. Az utóbbi szó a -z képzős, igeként használt szavak analógiájára jött létre.

■ Az **üdv** és **üdvös** elvonások. | ⊕ Az *üdv* a származékszavakból lett elvonva, az *üdvös* pedig az *üdv* szó -s melléknévképzős származékszava lehet.

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | ⊕ A szócsalád tagjainak jelentéstanához vö. lat. *salus* 'egészség; megmentés; köszöntés, üdvözlés', *salvus* 'egészséges; megmentett; stb.', *salvere* 'egészséges, áldott', *salvator* 'megmentő; Üdvözítő, Megváltó'. ⊖ Tisztázatlan idetartozású: 1255 *Vde* [HN.] (Wenzel: ÁÚO. 11: 420).

📖 Bárczi: SzófSz. *üdv* a.; TESz. *üdvözít* a.; EWUng. • Vö. *üdül*, *üdvözlég*, *üdvözöl*

üdvözít → *üdvöz*

üdvözlég A: 1827/ *üdvözlég* szájú (NSz.); 1893 *üdvözlég-ük* (NSz.) J: 1. [jelzői értékben] 1827/ 'az „Üdvöz légy, Mária” szavakkal kezdődő katolikus ima; áhítatos | oft Avemaria betend; andächtig' (↑); 2. 1893 'az angol üdvözlés, köszön(t)és (egy ima megnevezéseként) | der englische Gruß (Benennung eines Gebets)' (NSz.) – De vö. 1525 *üduozleg mariat* 'ua.' (VitkK. 49)

■ Egy szó szerkezet állítmányának önállósulása. | ⊕ Az *üdvöz légy Mária* (↑) kifejezésből keletkezett, amely tükörfordítás a lat. *ave Maria* 'üdvözlég', tkp. 'üdvözölve légy, Mária!' mintájára. Az állítmány részei: →*üdvöz* és a →*lesz* E/2. személyű, felszólító módú alakja. Ezek főnevesüléssel váltak összetétellé; vö. →*miatyánk*. Ez a katolikus imádság úgy kezdődik, ahogy a Biblia szerint (Lukács 1:28) Gábor Arkangyal köszöntötte Szűz Máriát; vö. 13. sz. eleje/ *iduzleg* 'üdvöz légy, Mária!' (KTSz.); 1416 u.² *Vduoz leg maria* 'ua.' (MünchK. 54va). ⊖ Egyéb, régi megnevezés: *angyali üdvözlés* 'üdvözlég', tkp. 'angyali köszöntés' (1531: ÉrsK. 364).

📖 EWUng. • Vö. *lesz, máriás¹, üdvöz*

üdvözöl [1] A: 1416 u.² *üduozlènditèc* (MünchK. 12ra); 1462 k. *idvezleteth* [sz.] (MNy. 14: 137); 1822 *üdvözölgetni* [sz.] (Wagner: Phras. *Persaluto* a.) J: 1. 1416 u.² 'főleg találkozáskor, vkinek az érkezésekor' köszönő szóval, mozdulattal örömet, tiszteletét fejezi ki | (be)grüßen' # (↑); 2. 1513 'magasztaló imát mond | ein Lobgebet sagen' (NagyszK. 297); 3. 1588 'levélben, üzenetben' közli, hogy szeretettel, tisztelettel, jót kívánva gondol vkire | (in einem Brief od. durch eine Botschaft) begrüßen' # (NySz.); 4. 1842/ 'vhol megjelenő, köztiszteltben álló személyt' köszönő beszéddel fogad | eine Begrüßungsansprache halten' (NSz.); 5. 1843 'tervet, bejelentést' lelkes helyesléssel fogad | mit Beipflichtung bewillkommen' (NSz.) Sz: **üdvözlés** 1416 u.³ *üduozletet* (AporK. 175)

■ Származékszó. | ⊕ Az →*üdvöz* névszóból keletkezett -l igeképzővel. Az alapszó a melléknév, az eredeti jelentés 'áldottnak, egészségesnek mond' lehetett; az alaktanához vö. *drágáll* (→*drága*), *kevesell* (→*kevés*) stb. De az is lehetséges, hogy az ige a főnévből ered; ebben az esetben az *üdvözöl* 'üdvöz-t mond' jelentésű volt. Hasonló származékszavakhoz vö. *énekel* (→*ének*), *szól* (→*szó*) stb. A 2–5. jelentés metafora az 1. jelentés alapján.

📖 Nyr. 58: 5; TESz.; EWUng. • Vö. *üdvöz*

üdvözül → *üdvöz*

üget **A:** 1395 k. *ügetew* [sz.] (BesztSzj. 946.); 1569 *ügettem* (NySz.) **J:** 1. 1395 k. 'ló, számár' gyorsan halad, úgy, hogy közben átlós lábaival egyszerre lép | traben (haupts. Pferd, Esel)' (↑); 2. 1767 ? 'személy' szapora léptekkel, gyorsan jár | im schnellen Schritt gehen (Person)' (NSz.), 1808 'ua.' (NSz.) **Sz:** ~ő 1395 k. <FOLY MN-I IGENÉV> (↑); 1883 'lóverseny; lóversenypálya | Pferderennen; Pferderennbahn' (Bánhidi: Sportny.)

■ Származékszó egy fiktív töből. | (⊕) A szótó ismeretlen eredetű. A szóvég *-get* gyakorító-műveltető képző vagy *-t* mozzanatos-műveltető igeképző gyakorító funkcióval. A 2. jelentés metafora. (⊕) Onomatopoetikus értelmezése nem meggyőző.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *béka-*

ügy¹ † **A:** (1002) 1009/ *Apurig* [HN.] (Szentpétery: SztIstván 61); 1434 *wyzafolowgy* (OklSz.) **J:** 'folyó, patak | Fluß, Bach'

■ Vitatott eredetű. | 1. Szóhasadással keletkezett. | (⊕) Belső keletkezésű, az ősmagyar →*víz* változat szó eleji *β* hangjának szóhasadása. A szó eleji mássalhangzó eltűnéséhez vö. →*imád*. 2. Örökség a finnugor korból. | (⊖) Vö. zürj. (R.) *zil'k* 'nedvesség, nyirkosság', (V.) *zil's* 'nedves, mocsaras, ingoványos hely', (KP.) *zil'kja* 'nedves, mocsaras, ingoványos' [fgr. **siδ'3* 'nedvesség; nedves, mocsaras, ingoványos hely']. (⊕) A magyarázat nehézsége, hogy a megfelelő szó csak néhány rokon nyelvben található meg. A hangtanához vö. →*ügy*²; a jelentéstani viszonyhoz vö. zürj. *va* 'víz; folyó'.

📖 MNy. 23: 353; TESz. *ügy*² a.; MSzFE.; EWUng. • Vö. *víz*

ügy² **A:** 1213/ ? *İyes* [sz.] [SZN.] (VárReg. 151.); 13. sz. eleje/ *ygnec* (KTSz.); 1416 u.¹ *ignèc* (BécsiK. 171); 1816 *vigy* (Gyarmathi: Voc. 94) **J:** 1. 13. sz. eleje/ 'tény, történés, megtörtént dolog | Geschehen, Vorfall' # (↑); 2. 1372 u./ 'ok, indíték | Grund, Ursache' (JókK. 108); 3. 1416 u.¹ 'bonyodalmas, gondokkal járó' dolog, tennivaló | Angelegenheit, Sache' # (BécsiK. 263); 4. 1416 u.¹ ? 'ítélet alapjául szolgáló, megvizsgálandó tett, ok; büntett | Rechtsfall; Tatbestand' (BécsiK. 256), 1416 u.² 'ua.' (MünchK. 82vb); 5. [ma *ügyet sem vet* szókapcsolatban] 1416 u.² 'figyelem, törődés | Beachtung, Aufmerksamkeit' # (MünchK. 78va); 6. [birtokos személyjellel] 1495 e. 'vkinek a helyzete, sorsa | Lage, Schicksal' (GuaryK. 32); 7. 1560 k. ? 'peres eljárás | Prozeß, Rechtsstreit' (GyöngySzt. 4218.), 1619 'ua.' (OklSz. *ügyes* a.); 8. 1567 'ügyeskedés, ravaszkodás | Geschäftigkeit, Schlauheit' (RMNy. 3/2: 64) **Sz:** ~es 1213/ ? [SZN.] (↑); 1619 ? *Ügyeseért* 'ügyfél, peres fél | Prozeßpartei' (OklSz. *ügyes* a.); 1652 'ua.' (MonTME. 1: 174); 1792 ? 'vmely tevékenységben helyét megálló, alkalmas, rátermett | geschickt' (Baróti Szabó: KisdedSz.); 1803 'ua.' (Márton J.: MNSz.–NMSz. *Geschickt* a.) | ~**ehít** 1416 u.¹ *igèhètnè* 'figyelmeztet, buzdít vkit | aneifern' (BécsiK. 61); 1416 u.² 'sugall vmit | suggerieren' (MünchK. 101va) | ~**eheszik**, ~**ehedik** 1416 u.² *vgehøtuala* 'figyelemmel csüng vkin | jmdm Beachtung schenken' (MünchK. 78va) | ~**etlen** 1617 *igyetlen* 'ügyefogyott, gyámoltalan' (MHH. 19: 79) | ~**el** 1764 *igyelni* [sz.] (NSz.) | ~**ész** 1786/ *ügyész* (NyF. 50: 50) | ~**nök** 1808 *ügynök* (Nyr. 44: 115)

■ Bizonytalan eredetű, esetleg örökség a finnugor korból. | (⊖) Vö. zürj. (Sz.) *zil'* 'szorgos, igyekvő, gyors, gondos; buzgóság, szorgalom, gondosság, igyekezet', *zil'-* 'iparkodik, igyekszik, törekszik, serénykedik' [fgr. **siδ'3* 'sietség, buzgóság, szorgalom, törekvés gyors, serény, szorgos']. (⊕) A magyarázat mellett szólnak az →*igyekezik* jelentései. Ellene pedig az, hogy a szónak csupán néhány rokon nyelvben van megfelelője. A hangtanához vö. →*ősz*², ill. →*hagy*; a szó jelentésváltozásához vö. →*dolog*. A szó gyakran a *keze ügyében van* 'vkinek kapóra jön' (1708: Pápai Páriz: Dict. *Obviàm* a.) szószerkezetben áll. A nyelvújítás kori származékszavak jogi, ill. kereskedelmi szakszavak.

📖 FUF. 14: 119; TESz. *ügy*¹ a.; MSzFE.; EWUng. • Vö. *egy-*, *igyekezik*, *kül-*, *pénz-*, *szemügy*, *ügyefogyott*, *ügyvéd*, *ürügy*

ügyefogyott A: 1553 e./ *igie fogyot* (HoffgreffÉn. z1a); 1843 *ügyefogyott* (Tzs. *Dürftig* a.)
J: 1. 1553 e./ 'kedélytelen, rideg, érzéketlen, sivár | gemütlos' (↑); **2.** 1643 'gyámoltalan, ügyetlen | unbeholfen, ungeschickt' (MonÍrók. 8: 153)

■ Összetett szó. | (△) Az *ügye* (→*ügy*² 'helyzet, sors, végzet' + *-e* birtokos személyjellel) + *fogyott* (< →*fogy* + *-tt* befejezett melléknévi igenévképző) tagokból keletkezett, alanyi alárendeléssel. A keletkezés módjához vö. →*agyafürt*, →*eszeveszett* stb. (◡) Más, korábbi megnevezés: *fogyott ügyű* 'gyámoltalan, ügyetlen' (1747: NySz. 3: 884) szószerkezetben.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *fogy*, *ügy*²

ügyvéd A: 1814 *ügyvéd* (Szily: NyÚSz.); NYJ. *üdvég* (ÚMTsz.); *üdvigy*, *igyvígy*, *ügyvíg* (ÚMTsz.) **J:** 'jogvédelemmel foglalkozó szakképzett személy | Rechtsanwalt' # – De vö. 1787 *ügyvédő* (Szily: NyÚSz.); 1791 *Ügy-védlőt* 'ua.' (NSz.)

■ Tudatos szóalkotással keletkezett összetett szó. | (△) Az →*ügy*² 'alap, ok (ítéllethozatalé)' + *véd* 'védő' összetétel alapján keletkezett, tárgyi vagy birtokosi, jelöletlen alárendeléssel. Az utótag a *védelem*, *védő* stb. (→*véd*) alapján jött létre; vö. még →*véd-*. Az alaktanához és jelentés tanához vö. →*honvéd*. A népnyelvi változatok hangátvetéssel és a népetimológia hatására keletkeztek. (◡) Egyéb, régi megnevezések: *ügymentő* 'ügyvéd' (1793: Szily: NyÚSz.); *ügybiztos* 'ua.' (1803: Szily: NyÚSz.). Ugyanezekből az elemekből alkotott, de a címszótól független: (R.) *ügyvéd* 'védőbeszéd' (1790: MNy. 7: 126). (⌘) Nyelvújítási szó.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *ügy*², *véd*, *véd-*, *zug-*

ühegy † A: [1079] *Uchuga* [sz.] [szN.] (Györffy: DHA. I: 226); [1131–1141] *vhvg* (PRT. 1: 595); [1131–1141/] *uhugi* (OkI Sz. *uhug* a.); 1135/ *Vhug* [szN.] (MNL (OL) Dl. 5775); 1282 k. *uheg* (OkI Sz. *uhug* a.) **J: 1.** [1131–1141] 'szabadon bocsátott személy, szabados, libertinus | Freigelassener' (↑); **2.** 1282 k. 'fogoly, rab | Gefangener' (OkI Sz. *uhug* a.)

■ Ismeretlen eredetű. | (△) A korai középkori Magyarországon azokat a személyeket jelölte, akik a társadalmi hierarchiában meghatározott helyet foglaltak el. A szó már az Árpád-kor végén kihalt; a 14. sz.-tól nincs több adat a szóra. A hangalak és a jelentés csak körülbelüli pontossággal határozható meg.

📖 NyK. 42: 247; IstvK. 492: 500; EWUng.

ük Δ A: 1171 ? *Wca* [szN.] (MNL (OL) Dl. 200616); 1211 ? *Ikeh* [sz.] [szN.] (PRT. 10: 514); 1215/ *Yku* [HN.] (VárReg. 174.); 1268 ? *Vk* [HN.] (Wenzel: ÁÚO. 8: 210); 1395 k. *yk* (BesztSzj. 13.); 1405 k. *wk* (SchlSzj. 194.); 1541 *ikeye* [*ike* □] (KazK. 39); 1560 k. *Ókód* (GyöngySzt. 2444.); 1838 *Uk* (Tsz.) **J: 1.** 1395 k. 'nagyanya | Großmutter' (↑); **2.** 1560 k. 'a nagyszülő nagyanyja, ükanya; távoli nőiős | Urgroßmutter; Ahnin' (↑); **3.** 1807 'a nagyszülő nagyapa, ükapa | Urgroßvater' (Márton J.: MNSz.–NMSz.)

■ Örökség a finnugor korból. | (≡) Vog. (T.) *jükä*, (AK.) *ēk̄ə* 'asszony, nő'; finn *eukko*, (R.) *euhko* 'idős nő, nagyanya; nő, anya' [feltehetőleg fgr. **iβkkz* 'idős nő; nagyanya']. A szó belsejének keletkezéséhez vö. →*gyakor*, →*lyuk*. A (R.) *ike* (↑) változat E/3. személyű, *-e* birtokos személyjelet tartalmazott. A szó ma összetételek előtagjaként fordul elő: *ükanya* 'a

nagyszülő nagyanyja, ükanya' (1783: NSz.); *ükapa* 'a nagyszülő nagyapja, ükapa' (1833: NSz.); *ükunoka* 'az unoka unokája' (1884: NSz.); stb.

TESz. *ük-* a.; UEW. 76; EWUng. • Vö. *déd-*

ül¹ A: 1138/ *vleu* [sz.] [szN.] (MNY. 32: 134); 1256 *Wophaylese* [sz.] [HN.] (OkLSz.); 1274 *yulese* [sz.] [HN.] (OkLSz.); 1299 *vlese* [sz.] [HN.] (OkLSz.); 1372 u./ *le ewle* (JókK. 84); 1456 *Myhalyandraselese* [sz.] [HN.] (Csánki: TörtFöldr. 2: 629); 1510 k. *yljewen* [sz.] (AporK. 184); 1528 *le ... illniek* [sz.] (SzékK. 329); 1604 *űtetes* [sz.] (Szenczi Molnár: Dict. *Sátio* a.); NYJ. *leűjtem* (MTsz.) **J:** 1. 1138/ ? 'ember, állat' függőlegesen tartott törzsének alsó részére nehezelve nyugszik vhol v. helyezkedik vhová | *sitzen* # (↑), 1372 u./ 'ua.' (↑); 2. 1256 'helyet birtokol, megtelepszik, lakik vhol; helyet megszállva tart, véd | wohnen; besetzt halten' (↑); 3. 1416 u./¹ 'birtokot, hatalmi pozíciót, hivatalt elfoglal, betölt | *Besitzung, Herrschaft, Amt antreten*' (BécsiK. 102); 4. 1416 u./² 'időt tölt vhol; nyugton marad vhol | *verweilen; sich ruhig verhalten*' (MünchK. 84vb); 5. 1470 'baromfijóást' rajta ülve kikölt | *auf den Eiern sitzen*' (SermDom. 2: 243); 6. 1512 k. 'helység, település' vhol van, elterül | *sich befinden, liegen* (Ortschaft)' (WeszprK. 68); 7. [*fel~*] 1575 'haragra gerjed; fellázad, harcolni kezd | in Zorn geraten; sich empören' (Heltai: Krón. 151); 8. 1630 'ránehezedik, rátelepszik vmire; elborít, belep vmit | lasten; bedecken' (NySz.); 9. 1790 'börtönbüntetés alatt van | im Kerker sitzen' (NSz.); 10. [*vmin ~, rá~ vmire*] 1799/ 'vmit féltve őriz; vmit más hátrányára huzamosan igénybe vesz | sorgsam bewahren, auf einem Buch, auf seinem Geld usw. sitzen' (NSz.); 11. [*fel~, be~*] 1804/ ? 'járműre' felszáll | *einsteigen* (in ein Fahrzeug)' # (NSz.), 1863 'ua.' (NSz.); 12. [*fel~*] 1844 'hagyja magát becsapni, lépre megy | beschwindelt werden' (NSz.); 13. 1847 'ülést tart | Sitzung abhalten' (NSz.); 14. 1942 'eltalál (célzást, választ) | treffen (Anspielung, Antwort)' (Zolnay-Gedényi) **Sz:** ~és 1256 [HN.] 'lakhely | Wohnsitz' (↑); 1416 u./¹ *vlēfenc* 'ülő helyzet | Sitzen' (BécsiK. 60); 1550 k. 'szék, ülőalkalmatosság | Stuhl' (KolGl.); 1604 'csapat összeállítása, összetétele, legénység | Besetzung (durch Truppen)' (Szenczi Molnár: Dict.); 1847 *ülésezése* [sz.] 'tanácskozás, megbeszélés | Sitzung, Beratung' (NSz.) | ~tet 1416 u./¹ *vlètèlèc* 'ülőhellyel kínál | jmdm einen Sitz anbieten' (BécsiK. 198); 1508/ 'növényt' plántál | (be)pflanzen' (DöbrK. 152); 1536 'alapít, létrehoz | stiften' (Pesti: Fab. 67a); 1649 'tojást keltet | eine Henne setzen' (HOkLSzj. 151) | ~ette 1416 u./¹ *vlètè* 'HAT-I IGENÉV' (BécsiK. 60) | ~et 1416 u./² *vlètè* 'ülő helyzet | Sitzen' (MünchK. 1v) | ~tepik 1416 u./² *fel vlètèpec* 'hirtelen felül | sich plötzlich aufrichten' (MünchK. 62ra); 1493 k. 'ülve letelepszik vhová | sich setzen' (FestK. 105) | ~dögél 1531 *ylđogelne* (ÉrsK. 523) | **fel-tet** 1613/ *felülteté* 'ingerel, buzdít | anreizen' (NyK. 15: 336); 1833 'rászed, becsap | hereinlegen (abstr.)' (NSz.) | ~epedik, ~epszik 1643 *űlepedet* [sz.] (Comenius: Jan. 4); 1845/ *űlepszik* (NSz.) | ~ep 1781 e./ *űlep* (NSz.) | ~tetvény 1792 *ültetvénnel* (MNY. 3: 125) | ~edék 1808 *űledék* (Sándor I.: Toldalék *űlep* a.) | ~őke 1821 *moh-ülőkéhez* (NSz.) | ~nök 1834 *űlnök* ur (Társalkodó 1834. aug. 13.: 260); 1836 *űlnök* (Szily: NyÚSz.)

■ Ismeretlen eredetű. | (△) A számos régi jelentése és származék arra utalhat, hogy a szó a magyar szókincs igen régi eleme lehet. A jelentések a valószínűleg eredeti 1. jelentésből metaforikusan keletkeztek. Hasonló jelentésfejlődéshez vö. lat. *sedere* 'ül; ülést tart; leül, helyet foglal; időzik, tartózkodik, marad; stb.'; ném. *sitzen* 'ül, a fenekén nyugszik; van vhol, tartózkodik; fogságban van; kezelésben van; stb.'. Az *ültetvény* származékszóhoz vö. *ültetmény* 'növények megművelt állománya' (1770: MNY. 6: 35). Az *ültő* 'ülő helyzetű' származékszó csak a *ültő helyében* 'ülő helyzetben, ülő helyzetéből' (1833: Kassai: Gyökerésző 2: 44) szókapcsolatban fordul elő; vö. még →áll¹, →fekszik.

TESz.; EWUng. • Vö. *elnök, kakasülő, szék-, színültig, török-, ücsörög, üld, üllő*

ül² A: 1456 k. *Illietek* (SermDom. 1: 210); 1508 *vdly* (NádK. 489); 1518 k. *wdql* (PeerK.); 1533 *wdwlvk* (NySz.); 1559 *jdlik* (Székely I.: Krón. 18v.); 1604 *Üllóc* (Szenczi Molnár: Dict.) **J: 1.** 1456 k. 'ünnepet' megtart, megszentel; 'vmennyi időt' ünnepléssel tölt | 'ein Fest' feiern; 'eine gewisse Zeit' feiern' # (↑); **2.** 1804 'vkit vendégséggel, lakomával ünnepel | jmdn durch ein Fest ehren' (NSz.); **3.** 1833 'lakomát, vendégséget tart | eine Fete veranstalten' (NSz.) **Sz:** ~**ő** 1470 *ille* 'szent, megtartandó (ünnep) | heilig, zu feiernd (Fest)' (SermDom. 2: 359)

■ Belső keletkezésű, valószínűleg származékszó. | (⊕) Az alapszó az →*igy* lehetett; a szóvég -*l* igeképző. Az *ül* alak keletkezése depalatalizálódással és *dl* > *ll* > *l* hangváltozással ment végbe; legvégül vö. *beszél* (→*beszéd*), →*hall*¹. A 2., 3. jelentés metafora az 1. jelentés alapján. A szó tulajdonképpeni jelentése 'megszenyel' lehetett.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *igy*

üld Δ **A:** 12. sz. vége/ *ildetutvl* [sz.] (HB.); 1808 *Üldeni* [sz.] (Sándor I.: Toldalék) **J:** 'üldöz, kerget | verfolgen' **Sz:** ~**et** 12. sz. vége/ 'kergetés, üldözés | Verfolgung' (↑)

üldöz **A:** 1416 u.¹ *ıldozneie* (BécsiK. 18); 1510 *evldezyk* vala (MargL. 81); 1519 *megh ýldeznek* (JordK. 603); 1552/ *öldezic* vala (Hoffgreffén. q1b) **J: 1.** 1416 u.¹ 'üz, kerget | verfolgen, nachjagen' # (↑); **2.** 1416 u.¹ 'ártani igyekszik vkinek; zaklat, nyugtalanít | jmdm schaden wollen; behelligen' (BécsiK. 67), 1416 u.² 'ua.' (MünchK. 10vb); **3.** 1604 ? 'öldököl, lemészárol | morden, metzeln' (Szenczi Molnár: Dict. *Öldözés* a.), 1621 'ua.' (Szenczi Molnár: Dict. *öldözöm* a.); **4.** 1912/ 'rosszall, helytelenít, hibáztat | mißbilligen' (NSz.); **5.** 1962 '(törvény bűncselekményt) leleplezni és büntetni igyekszik | ahnden' # (ÉrtSz.) **Sz:** ~**ő** 1416 u.¹ *ıldozziokèt* 'aki üldöz | Verfolger' (BécsiK. 69) | ~**et** 1416 u.² *ıldozet* 'kergetés, üldözés | Verfolgung' (MünchK. 19va)

■ Származékszó, az alapszó képzési módja vitatott. | (⊕) A szócsalád alapja valószínűleg az *üld*, amely vagy az →*üld*¹ vagy az →*öl*¹ szóból, -*d* gyakorító képzővel keletkezett. A szó arra utalhat, hogy a vadállatra való vadászat folyamatos üldözést követelt, amely főleg lóháton zajlott; vö. (R.) *utána ül* 'ülve üldöz', tkp. 'nyomában ül' (1583 u.: Nyr. 14: 515); vö. még lat. *sedere* 'ül' : *insidiae* [többes szám] 'leshely, állás', *insidior* 'megles vkit'. A jelentéstani viszonyhoz vö. még az →*öl*¹ vogul adatait, ill. az *üldöz* szó 'megöl' jelentését. A szó nagyon korán elavult, a nyelvújítás korában szórványosan került vissza a használatba.

■ Az **üldöz** származékszó. | (⊕) Az *üldöz* vagy az *üld* szóból -*z* gyakorító képzővel, vagy az →*ül*¹ igéből -*döz* gyakorító képzővel keletkezhetett.

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | (⊕) Ugor kori magyarázata főleg jelentéstani okokból kevésbé valószínű.

📖 Ethn. 62: 277; MNy. 51: 489, 56: 76; TESz. *üldöz* a.; NyK. 80: 121; UEW. 850; EWUng. • Vö. *öl*¹, *ül*¹

üldöz → *üld*

üllő **A:** 1138/ ? *vleu* [szN.] (MNy. 32: 134); 1395 k. *jleu* (BesztSzj. 722.); 1405 k. *wle* (SchlSzj. 1284.); 1518 k. *wlqok* (PeerK. 53); 1554 *Zarvas illew* (Oklsz. *szarvas-üllő* a.); 1658 *üllöstől* [?] (Radvánszky: Csal. 2: 333); NYJ. *illé, üllü* (Nyatl. 284.) **J: 1.** 1138/ ? 'tökére erősített acéltömb, amelyen a kovácsok, lakatosok az izzó vasat formázzák | Amboß' (↑), 1395 k. 'ua.' (↑); **2.** 1782 'a fülben levő hallócsontocskák egyike | Amboß im Ohr' (NSz.); **3.** 1787 'vminek középső, szilárd, állandó pontja (pl. kerék agya, föld pólusa) | der mittlere, feste Punkt von etw (zB. Nabe, Erdpol)' (NSz.); **4.** 1796 ? 'lakatosok, palafedő munkások szerszáma a

kulcs fejének, szög végének elhajlítására, elverésére | Werkzeug der Schlosser, der Dachdecker' (NSz.), 1833 'ua.' (NSz.)

■ Származékszó szófajváltásának eredménye. | ☐ Folyamatos melléknévi igenév főnevesülése az -ő képzős →*ül*¹ szónak. Az 1. jelentés eredetileg a munkadarab elhelyezkedésére utalhatott. A 2. jelentéshez vö. ném. *Amboß* 'üllő <csontocska a fülben>'. A 3. jelentésre a →*kellőközép* analógiás hatása is befolyással lehetett. A 4. jelentés valószínűleg az 1. alapján keletkezett.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *ül*¹

ünnep **A:** 1372 u./ *ydneppre* (JókK. 38); 1405 k. *inep* (SchlSzej. 159.); 1416 u./¹ *ynnèpètöl* (BécsiK. 26); 1490 *ennebnek*, *wdnepe* (SzalkGl. 150., 167.); 1535 *wnep* (Ozorai: Vit. K6a); 1538 *iunepet* (Pesti: Nomenclatura S4); 1595 *Eünnep* (Ver. 35.); 1668 *önnepeken* (Oklsz. sátoros-ünnep a.); 1794 *ünnap* (NSz.); 1816 k. *üdnep* (Kassai: Bef. 255); NYJ. *énepekett* (ÚMTsz.) **J:** 1. 1372 u./ 'örvendetes esemény megünneplése | Freudentag' # (↑); 2. 1372 u./ 'egyházi' ünnepnap | 'kirchlicher' Festtag' # (JókK. 49); 3. 1372 u./ 'egyházi szertartás | kirchliche Zeremonie' (JókK. 73) **Sz:** ~**lés** 1416 u./¹ *innèplef* nélkül (BécsiK. 71) | ~**let** 1416 u./¹ *innèplètenèc* 'megünneplés, ünnepély | Feiern' (BécsiK. 192) | ~**lő** 1456 k. *inneplew* <FOLY MN-I IGENÉV> (SermDom. 2: 735); 1748 ? 'ünnepi alkalmakkor viselt ruha | Festkleid' (NSz.); 1787 'ua.' (NSz.) | ~**el** 1538 *innepelnj* [sz.] (Pesti: Nomenclatura E1) | ~**i** 1604 *Ünnèpi* (Szenczi Molnár: Dict.) | ~**ély** 1816 *ünnepély* (MNY. 5: 124) | ~**ség** 1879 *ünnepségek* (PestiH. 1879. nov. 2.: 6); 1884 *ünnepség* (Szily: NyÚSz.)

■ Összetett szó. | ☐ Valószínűleg az →*így* + →*nap*¹ összetételi tagok alapján keletkezett, jelzői alárendeléssel. Az eredeti jelentése 'szent nap' lehetett. Az alkotás hangtani okokból már korán elavult, ezért a szó egy új összetétel előtagja lett; vö. 1416 u./¹ *innepnap* 'ünnepnap' (BécsiK. 67). Eredetileg feltehetően egyházi kifejezés volt.

📖 TESz.; Ligeti: TörK. 273; EWUng. • Vö. *így, nap*¹

ünő **A:** 1193 *Tarýneu* [HN.] (ÓMOLv. 59); 1293 *Vnee* [SZN.] (HOkm. 8: 321); 1337 *Ine zakala* [HN.] (Oklsz. 2. *inő* a.); 1395 k. *jne* (BesztSzej. 998.); 1416 u./¹ *vnρ* (BécsiK. 186); 1533 *Ewnő* (Murm. 473.); 1551 *vnnóket* (NySz.); NYJ. *ünü, ünyő* (ÚMTsz.) **J:** '(fiatal) tehén; kérődző állatok nőténye | (junge) Kuh; Ricke, Schmaltier usw.'

■ Ótörök jövevényszó. | ☐ Kők-török *ingäk*; CC. *inäk*; csuv. *əne*; stb.: 'tehén'. ☐ Megfelelői a mongol nyelvekben is megtalálhatók. ☐ A magyarba átkerült alak **inäg*. A szóvéghez vö. →*kölyű*, →*seprő* stb. ☐ Az *önik* (→*önött*) szóból folyamatos melléknévi igenévként való magyarázata kevésbé valószínű.

📖 MNY. 3: 368; TESz.; Ligeti: TörK. 280; MNY. 84: 479; EWUng. • Vö. *nünüke*

úr → *üreg*

úr-

I. ~mérték **A:** 1836 *Ürmérték* (Szily: NyÚSz. *Ür* a.) **J:** 'folyadék, szemes anyag térfogatának mérésére való mértékegység | Raummaß' # | ~**tartalom** **A:** 1842 *ürtartalma* (VasárnapiU. 1842. ápr. 24.: 263); 1872 *ürtartalom* (Ballagi M.: MNYTSz.) **J:** 'belső térfogat, befogadóképesség | Rauminhalt' # | ~**méret** **A:** 1868 *ürméretre* (Honvéd 1868. febr. 10.: 42); 1874 *ürméret* (CzF.) **J:** 'tűzfegyver csövének belső átmérője; kaliber | Kaliber'

II. ~állomás A: 1954 *űrállomás* (SzabIfj. 1954. ápr. 16.: 4); 1958 *űrállomást* (NSz.) **J:** 'a Föld körül csaknem állandó pályán keringő, nagy műhold, amely tudományos és távközlési feladatokat lát el | Raumstation' | **~hajó A:** 1926 *űrhajó* (PestiH. 1926. nov. 21.: 41); 1959 *űrhajó* (NSz.) **J:** 'a világűrben való közlekedésre alkalmas szerkezet, jármű | Raumschiff' # | **~kutatás A:** 1957 *űrkutatási* [sz.] (Népakarat 1957. márc. 1.: 3); 1960 *űrkutatás* (NSz.) **J:** 'a világűrnek közvetlen eszközökkel való kutatása | Raumforschung' | ILYENEK MÉG: **~rakéta** 'a világűrbe kilőtt rakéta | Trägerrakete' (1926: PestiH. 1926. jan. 31.: 45); **~utas** 'pénzbeli ellenszolgáltatásért az űrhajó személyzetéhez csatlakozó civil személy | Raumfahrer' (1957: Népakarat 1957. okt. 17.: 2)

■ Tükörfordítás előtagja, azonos az **űr** (→*üreg*) szóval. | ⊕ A tükörfordítások német minta alapján keletkezett összetett szók; vö. ném. *Raummaß*, *Rauminhalt*, *Raumschiff*, *Raumforschung*; stb. – A második tag a magyarban (címszók kivételével): *mérték*, *méret* (→*mér*), *kutatás* (< →*kutat*). ⊗ Az *űrlap* (1874: CzF.) nem tartozik ide közvetlenül; ez az összetétel az *űr* 'üres, üreges' (→*üreg*) + →*lap* szavakból keletkezett.

EWUng. • Vö. *állomás*, *hajó*, *kutat*, *mér*, *tartalom*, *üreg*

üreg A: 1113 *Erig* [HN.] (Fejérpataky: KKOkI. 56); 1138/ ? *Iruge* [sz.] [szn.] (MNY. 32: 132); 1164/ *Yreg* [HN.] (LtKözl. 2: 157); 1171 *Irig* [HN.] (ÓMOLv. 47); 1226/ *Vrug* [szn.] (VárReg. 341.); 1229/ *Irug* [HN.] (VárReg. 352.); 1441 *Felsewirek* [HN.] (Csánki: TörtFöldr. 3: 430); 1551 *üreg* [✓] (NySz.); 1619 *űrőgh* (NySz.); 1782 *örögökben* (NSz.); NYJ. *öreg* (ÚMTsz.); *üreges* [sz.] (MTsz.) **J:** <FN> **1.** 1113 'vmilyen szilárd anyagban található kisebb-nagyobb üres tér | Höhle' # (↑); **2.** 1801/ 'világűr | Weltraum' (NSz.); **3.** 1872 'falusi házak tornáca | überdachter Vorraum von Dorfhäusern' (Nyr. 1: 422) | <MN> 1585 'üreges | hohl' (Cal. 176) **Sz:** ~**es** 1585 *wreges* (Cal. 678)

üres A: 1372 u./ *ewrefewlnek* [sz.] (JókK. 117); 1416 u./¹ *vr̥ef̥en* (BécsiK. 10); 1456 k. *Irefen* (SermDom. 1: 318); 1575 *Űrösen* (NySz.); NYJ. *vüres* (MTsz.) **J:** **1.** 1372 u./ 'semmit nem tartalmazó | leer' # (↑); **2.** 1456 k. 'elfoglaltságtól mentes, szabad | nicht mit Arbeit od. Pflichten belastet' (↑); **3.** 1792 'be nem töltött {állás, hivatal} | unbesetzt {Amt}' (NSz.) **Sz:** ~**ül** 1372 u./ (↑) | ~**ség** 1474 *vreffegek* 'lelki' sivárság | {seelische} Leere' (BirkK. 1); 1560 k. 'hanyagság, rendetlenség, léhaság | Liederlichkeit' (GyöngySzt. 2406.); 1560 k. 'üreg, barlang | Höhle' (GyöngySzt. 4166.) | ~**edik** 1533 *megh ewreshedyk* (NySz.)

űrül A: 1372 u./ *yrewlyewnek* (JókK. 114); 1660 Meg *őrül* (NySz.); 1832 *űrül* (Kreszn.) **J:** 'kiürül, üressé, szabadná válik | leer werden, frei werden' # **Sz:** ~**ék** 1854 *űrülék* (Ballagi M.: MNMSz. *Excrement* a.)

űrít A: 1548 *vr̥ete* (SzZsolt. 30a); 1560 k. Megh *óryteny* [sz.] (GyöngySzt. 4033.); 1566 ki *vr̥itene* (Heltai: Fab. 35); 1582 *űreyteni* [sz.] (NySz.); NYJ. *viritem* (ÚMTsz.) **J:** **1.** 1548 'üressé tesz | leermachen' # (↑); **2.** 1844 'vizeletet, székletet' kiürít, elvezet | abführen {Stuhlgang, Harn}' (Ballagi M.: MNMZsebsz.)

űr A: 1763 *Űr* (NSz.); 1832 *űr* (Kreszn.) **J:** <FN> **1.** 1763 'üres tér, üresség | Höhle, Leere' # (↑); **2.** 1815/ 'világűr | Weltraum' # (NSz.) | <MN> 1763 'üres, üreges | hohl' (↑)

■ A szócsalád időrendben legkorábbi tagjai egy fiktív töből eredő származékszavak. | ⊕ Az ismeretlen eredetű szótó igenévszói természetű lehetett és a magyar szókincs ősi elemeihez tartozhatott. Az *üreg* és a *üres* szócsalád tagjai a tő névszói értékű tagjából keletkeztek -g, ill. -s névszóképzővel. Az *űrül* és *űrít* szavak az igei értékű tagból -l gyakorító képzővel, ill. -ít műveltető képzővel jöttek létre.

■ Az **űr** elvonás. | ⊕ A névszókból lett elvonva.

■ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | ⊖ Idetartozik: (N.) *üredék* 'barlang, üreg' (1783: NSz.), , 'térfogat, befogadóképesség' (1936: Csűry: SzamSz.).

üres → *üreg*

ürge **A:** 1469 ? *urge* [SZN.] (MNy. 57: 238); 1525 k. *ewrge* (MNy. 11: 81); 1559 *irgeket* (Székely I.: Krón. 209b); 1577 *wrge* (KolGl.) **J: 1.** 1469 ? 'fürge mezei rágsáló | Ziesel (Citellus citellus)' # (↑), 1525 k. 'ua.' (↑); **2.** 1924 'férfi, pasas | Mann (im Arg.)' (Zolnay–Gedényi)

■ Valószínűleg jövevényszó egy ótörök nyelvből. | (≡) Alt. *örkö* ; hak. *örke, örge* ; tuv. *örge* : 'ürge' [török eredetű]. (△) A 2. jelentés tréfás metafora; vö. még a → *pók* szót. (⊖) Tisztázatlan idetartozású: (R.) *ír* 'ürge' (1395 k.: BesztSzj. 1099.).

📖 MNy. 3: 368; TESz.; EWUng.

ürít → *üreg*

üröm **[4] A:** 1212 ? *Eurim* [HN.] (HOkm. 6: 9); 1260 ? *Vrumvelg* [HN.] (Györffy: ÁMTF. 3: 452); 1362 *Irmes* [SZ.] [HN.] (Csánki: TörtFöldr. 1: 137); 1395 k. *fer yeem* [ɔ: jrem] (BesztSzj. 374.); 1405 k. *vrem* (SchlSzj. 878.); 1416 u./¹ *vrōmbè* (BécsiK. 222); 1435 k. *irim* (SoprSzj. 210.); 1533 *Ewrem* (Murm. 1415.); 1592 *űrm* (NySz.); 1595 *Eüreüm* (Ver. 1.); NYJ. *irem* (MTsz.); *ürēm* (ÚMTsz.) **J: 1.** 1212 ? 'keserű ízű gyógynövény | Wermut (Pflanze) (Artemisia)' (↑), 1362 'ua.' (↑); **2.** 1416 u./¹ 'keserűség, szenvedés | Bitternis, Leiden' (↑) **Sz: ürmös** 1362 [HN.] (↑); 1556 'vermut | Wermutwein' (MNy. 90: 256)

■ Valószínűleg jövevényszó egy ótörök nyelvből. | (≡) Tat. *ärem* ; bask. *ärem* ; csuv. *arâm, erâm* : 'fehér üröm'. (⊗) Megfelelői a mongol nyelvekben is megtalálhatóak. Vö. még kirg. *ermen*; ujb. (mod.) *ärmän*; üzb. *erman*; stb.: 'ua.'. (⊖) Tisztázatlan idetartozású: kirg. *izän* 'egy fajta növény, amit a tevék szívesen esznek'. (△) A magyarba átkerült alak **irem* vagy **erem*. A szó eleji magánhangzó fejlődése nem teljesen tisztázott. A 2. jelentés metonímia az üröm keresű íze alapján. Az *ürmös* származékszó köznévként önállósodással keletkezett az *ürmös bor* 'vermut' (1585: Cal. 8) kifejezésből; vö. még a ném. *Wermut* 'üröm (gyógynövény); keserűség; vermut'.

📖 MNy. 3: 368; KCsA. 1. Kieg.: 527; TESz.; Ligeti: TörK. 47; EWUng.

ürü **A:** 1395 k. *vru* (BesztSzj. 1007.); 1416 u./¹ *orōknèc* (BécsiK. 129); 1528 *evrukkul* [ɔ: evruktul] (SzékK. 372); 1538 *ewryw* (Pesti: Nomenclatura P4); 1571 *irű* (ErdEml. 2: 380); 1787 *örü* (NSz.); NYJ. *üre, ürrü* (ÚMTsz.) **J: 1.** 1395 k. 'herélt kos | Hammel' (↑); **2.** 1560 k. 'herélt kecske | verschnittener Ziegenbock' (GyöngySzt. 3766.)

■ Ótörök jövevényszó. | (≡) Kāšy. *irk* 'négyéves bárány'; kipcs. *örük* 'fiatal ürü'; kirg. *irik* 'hároméves ürü'; stb. (⊗) Megfelelői a mongol nyelvekben is megtalálhatók. (△) A magyarba átkerült alak **irig*; a szóvéghez vö. → *kölyű*, → *ünő* stb.

📖 MNy. 3: 368; TESz.; MNy. 73: 157; EWUng.

űrügy A: 1621 *űrőgy*; *Urügyével* [ɔ: *Űrügyével*] (Szenczi Molnár: Dict.); 1669 *űregy* (NySz.); 1695 *irigjivel* (MNY. 38: 206); 1708 *Űrügy* (Pápai Páriz: Dict.); 1804 *űrűgyű* [sz.] (NSz.); 1812 *örögyül* (NSz.); 1874 *űrüd*, *űrűt* (CzF. *űrügy*² a.) J: 'kibúvó, kifogás, mentség | Vorwand' #

■ Belső keletkezésű, keletkezés módja azonban bizonytalan. | (⊕) Feltehetőleg az *ör*, *űrű* szóból keletkezett, amely az →*ör*² 'kifogás, ürügy' régi változata. Lehetséges, hogy tautologikus összetételként keletkezett; a második rész ebben az esetben azonos lehet az →*ügy*² 'ok, indíték' szóval. A szó azonban származékszó is lehet -gy kicsinyítő képzővel., vö. →*jobbágy*. – A szóban az *üres*, *űr* (→*üreg*) megléte is érzékelhető; vö. *üres ügy*, *űrügy* 'kifogás, ürügy' (1808: Sándor I.: Toldalék).

📖 NéNy. 8: 22; TESz.; EWUng. • Vö. *ör*², *ügy*²

űrül → *üreg*

üst A: 1395 k. *ýft* (BesztSzj. 1290.); 1405 k. *wfth* (SchlSzj. 1890.); 1533 *Ewst* (Murm. 1845.); 1560 k. *űsth* (GyöngySzt. 2166.); NYJ. *üs* (ÚMTsz.) J: 1. 1395 k. 'kondér; bogrács | größeres, bauchiges Metallgefäß zum Erhitzen von Flüssigkeiten; Kochkessel' (↑); 2. 1683 'lepárló berendezés üsthöz hasonló része | kesselartiger Teil der Destillieranlage' (HOKlSzj. 29); 3. 1831 'kazán | Dampfkessel' (NSz.)

■ Ismeretlen eredetű. | (⊕) Az *üs* változat mássalhangzó kezdetű toldalékok előtt keletkezhetett (pl. *-ben*, *-nek* stb.). A 2., 3. jelentés metafora.

📖 TESz.; EWUng.

üsti † A: 1317/ *Isty* (OKlSz.); 1405 k. *hwfti* (SchlSzj. 1376.); 1460 *vsthy* (OKlSz.); 1500 *Ewschy* [ɔ: *Ewsthy*] (MNY. 13: 256); 1559 *űfti* (Székely I.: Krón. 220a) J: 'tarka (állat, különösen ló) | scheckig, gefleckt (Tier, haupts. Pferd)'

■ Ismeretlen eredetű. | (⊕) A változatok egymáshoz való viszonya tisztázatlan.

📖 TESz.; EWUng.

üstök A: 1405 k. *iftek* (SchlSzj. 294.); 1416 u./¹ *ýftokenèl* (BécsiK. 214); 1495 e. *iftokõn* (GuaryK. 113); 1552 *űftekbe* (Heltai: Dial. M3b); 1560/ *űftókõs* [sz.] (Huny. C3a); 1575 *űfteges* [sz.] (Heltai: Krón. 67a); 1595 *Eűfteük* (Ver. 21.); 1771 *üstékén* (NSz.); 1865 *üstükös* [sz.] (NSz.); NYJ. *észtekét*, *üsték* (ÚMTsz.) J: 1. 1405 k. 'szép, hosszú férfihaj | schöne, lange Männerhaare; Stirnhaar' # (↑); 2. 1456 k. 'az üstökös fénycsóvája | Kometenschweif' (SermDom. 1: 195); 3. 1550 k. 'a ló fején levő hosszú szörzet | Haarbüschel am Kopf des Pferdes' (MNY. 86: 252); 4. 1771 'tető (lecsüngő) része; eresz | (herabhängender) Teil eines Daches; Dachtraufe' (↑); 5. 1794 'bugás v. füzéres, porzós virágzat (nádé, kukoricáé stb.) | Rispe, Ähre (des Schilfrohrs, Maises usw.)' (NSz.) Sz: ~ös 1405 k. *iftek* 'hajás, szőrös, bozontos, bóbítás | haarig, schopfig' (SchlSzj. 295.); 1456 k. *istekes* hugh <MN> 'üstökkel rendelkező (égitest) | Schweif-, Kometen- (Stern)' (SermDom. 1: 195); 1757 ? <FN> 'a Nap körül keringő, szilárd magból, ezt körülvevő gázburokból és csóvából álló égitest | Komet' (NSz.); 1789/ 'ua.' (NSz.)

■ Ismeretlen eredetű. | (⊕) A szóvég esetleg képző lehet. A 2–5. jelentés metafora az 1. jelentés alapján. Az *üstökös* származékszó főnévi jelentéséhez vö. gör. *κομήτης* 'haját viselő;

üstökös'; lat. *stella crinita* 'üstökös', tkp. 'hosszúhajú csillag'; ném. *Schweifstern*, (R.) *haarstern* 'üstökös'.

📖 NyK. 35: 61; TESz.; EWUng.

üstöllést × **A:** 1792 *Üstöllést* (Baróti Szabó: KisdedSz.); 1834 *Istöllést* (Kassai: Gyökerésző 3: 51); 1838 *Üstellést* (Tsz.); NYJ. *östöllés, üstöllést, üstölést* (MTsz.) **J:** 1. 1792 'azonnal, tüstént, rögtön | sofort' (↑); 2. 1825/ 'egyenest, közvetlenül, direkt | direkt, geradewegs' (NSz.)

■ Megszilárdult ragos alakulat. az alapszó azonban bizonytalan. | ☞ Feltehetőleg a →*tüstént* szóból keletkezett játszi szóalkotással. A szóvég -*st* módhatározórag lehetett; vö. *megest* (→*megint*), *örömost* (→*öröm*).

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *tüstént*

üsző **A:** 1395 k. *yfew* (BesztSzj. 1001.); 1405 k. *ize* (SchlSzj. 1421.); 1507 *užo* (NyIrK. 6: 187); 1746 *Öszsző* (MNY. 50: 500); 1818 *üszü* (NSz.) **J:** [jelzői értékben is] 'fiatal tehén | Färse'

■ Valószínűleg örökség, ugor kori tövel és magyar képzéssel. | ☞ A tőhöz vö. osztj. (V.) *és* 'anya', (C.) *és* 'jávorszarvas tehén', (O.) *äs* 'anya; nőtény <állat>' [ugor **iś* 'anya; nőtény állat']. ☞ A szóvég -*ő* ~ -*é* kicsinyítő képző; vö. →*elő*, →*vessző* stb. ☞ A magyarázat, miszerint az *üzik* 'felgerjedt, pázásra kész, üzekedik' (→*üz*) főnevesült folyamatos melléknévi igeneve lenne, kevésbé valószínű.

📖 MNY. 34: 279; NyK. 73: 418; TESz.; MSzFE.; EWUng.

üszög [4] **A:** 1390 *Jzege* [sz.] [szN.] (Oklsz.); 1395 k. *yfeug* (BesztSzj. 1313.); 1405 k. *vzug* (SchlSzj. 1919.); 1416 u./¹ *vzog* (BécsiK. 221); 1489 k. *Yzekes* [sz.] (MKsz. 1895: 109); 1506 *ozogghel* (WinklK. 166); 1647 *üszökét* (ItK. 87: 192); 1754 *üszköltém* [sz.] (NyK. 26: 344); 1838 *Üszk* (Tsz.); NYJ. *üszék* (MTsz.) **J:** 1. 1390 ? 'fáklya | Fackel' (↑), 1395 k. 'ua.' (↑); 2. 1390 ? 'üszkösödés | Gangräne' # (↑), 1577 k. 'ua.' (OrvK. 328); 3. 1425 'parázs | (gelöschter) Brand; Glut' # (Oklsz.); 4. 1525 k. 'szédítő vadóc, konkolyperje | Schwindelhafer' (MNY. 11: 81); 5. 1577 k. 'rendellenes fejlődésű magzat a méhben, méhüszög | entartete Leibesfrucht' (OrvK. 335); 6. 1708 'gomba okozta növényi betegség | Brand (als Pflanzenkrankheit)' (Pápai Páriz: Dict.) **Sz:** ~**ös** 1390 [szN.] (↑) | **üszkös** 1810 *üszkös* (MKurir 1810. aug. 31.: 405) | **üszkösödik** 1856 *üszkösödik* (CsaládK. 281); 1884 *üszkösödésbe* [sz.] (NSz.)

■ Ismeretlen eredetű. | ☞ A szóvégi g elsődlegesnek tűnik, amelyből a szóvégi k zöngétlenedéssel keletkezett. Az eredeti jelentés a 3. lehet, amely után az 1., 2. jelentés metonimikusan, az 5., 6. jelentés metaforikusan jött létre. A 4. jelentés azzal magyarázható, hogy ez a gyomnövény olyan gyorsan terjed, mint a tűz.

📖 TESz.; EWUng.

üt **A:** 1181 ? *Vtus* [sz.] [szN.] (MNL (OL) Dl. 22); 1211 *Vteh* [sz.] [szN.] (PRT. 10: 512); 1258 *Iteu* [sz.] [szN.] (Oklsz.); 1372 u./ *ewte* (JókK. 77–78) **J:** 1. 1211 'csapást mér vkire, vmire, ver | schlagen (trans.)' # (↑); 2. 1273 '⟨villám⟩ sújt, belecsap | einschlagen (Blitz)' (Oklsz.); 3. 1372 u./ 'ütéssel vhova juttat, lever, bever stb. | (hin)einschlagen, eintreiben' # (JókK. 31); 4. 1499–16. sz. e. ? 'vmit létrehoz, termel, készít, előállít, csinál | etw erzeugen, hervorbringen, machen' (MNY. 49: 207), 1506 k. 'ua.' (Oklsz.); 5. [főleg igekötővel] 1584 'megfog, megragad | angreifen' (Honism. 4: 43); 6. 1585 '⟨kártyában, sakkban az ellenfél

lapját, figuráját) elviszi, elveszi | stechen (Kartenspiel, Schach)’ # (Cal. 1045); 7. 1585 ’hasonlít rá | jmdm nacharten, nachgeschlagen sein’ (Cal. 643); 8. 1645 ’talál, illik | treffen’ (NySz.) **Sz:** ~ő 1211 [SZN.] (↑); 1550 k. *tyzythe* ’verekedő, dulakodó személy | Schläger’ (KolGl.) | ~öget 1372 u./ fmeg *ewtewgettem* (JókK. 31) | ~közö 1491 *Ithkewze* ’bajvivó nyereg | Turniersattel’ (Oklsz.); 1918 ’sín(ek)en közlekedő járművek lökhárítója | Puffer an Schienenfahrzeugen’ (NSz.) | ~és 1495 e. meñ *itefnec* (GuaryK. 128) | ~közet 1517 *evtkevzetyt* (DomK. 129) | ~ődött 1884 *ütödött* ’bolond, félkegyelmű | verrückt’ (NSz.)

■ Bizonytalan eredetű, esetleg örökség a finnugor korból. | (≡) Vö. vog. (T.) *jikt-* ’vág, metsz’; osztj. (V.) *öyat-* ’ua.’; zürj. (Lu.) *okti-* ’kidönt, kivág (fát)’; votj. *ukti-* ’ua.’; lp. (norv.) *ävtâtäk* ’a fa vágására szolgáló hely télen’ [fgr. **äktz-* ’üt, ver, kivág, aprít, metsz’]. (⊕) A magyarázatnak jelentős hangtani nehézségei vannak; a tö szó belseji magánhangzójához azonban vö. →*ia-fia*. A szó belseji **kt* > m. *t* hangváltozáshoz vö. →*fut*, →*jut* stb. – Az *ütleg* ’ütés, verés’ (1785: NSz.) névszó főnevesüléssel keletkezett az ige E/1. személyű alakjából a nyelvújítás korában; vö. *fél*sz (→*fél*¹), *mersz* (→*mer*²). Az *ütlegel* ’csap, ver, üt’ (1819: MNy. 46: 276) származékszó ebből jött létre igeképzővel.

📖 NyK. 72: 155; TESz.; MSzFE.; UEW. 3: 7; EWUng. • Vö. *bak-*, *edz*, *ítél*, *menny-*, *párt-*, *tökkelütött*, *utál*, *üteg*, *ütem*

üteg A: 1834 *Üteg* (Szily: NyÚSz.) **J:** 1. 1834 ’bizonyos számú lövegből álló tüzérségi egység | Batterie (Milit)’ (↑); 2. 1835 ’börkiütés | Hautausschlag’ (NSz.); 3. 1845 ’ütem, taktus | Takt als rhythmische Maßeinheit’ (Fogarasi: MNSegédsz. *Tact* a.); 4. 1860/ ’áramszolgáltató elem, telep | elektrische Batterie’ (NSz.); 5. 1903 ’egy fajta mozsártörő | Art Mörserkeule’ (NéprÉrt. 4: 143)

■ Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. | (⊕) Az →*üt* szóból keletkezett -g névszóképzővel, a -g névszóképzős szavak analógiájára; vö. →*harag*; az alaktanához vö. →*szöveg*, →*tömeg* stb. Az 1., 4. jelentésekre a fr. *batterie* ’üteg’ (vö. fr. *battre* ’csap, ver, üt’) is hatással volt. A 3. jelentéshez vö. →*ütem*. (⌘) Nyelvújítási szó.

📖 Szily: NyÚSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *üt*

ütem A: 1843 *ütem* (Szily: NyÚSz.) **J:** 1. 1843 ’típus | Typ’ (↑); 2. 1856 ’ritmusegység, taktus | Takt als rhythmische Einheit’ # (Szily: NyÚSz.)

■ Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. | (⊕) Az →*üt* szóból -m névszóképzővel keletkezett, az -m névszóképzős szavak analógiájára; vö. →*álm*. Az 1. jelentéshez vö. →*típus*; a 2. jelentéshez vö. →*taktus*. (⊖) Más, régi megnevezés a 2. jelentéshez: *üteny* (1854: NSz.), szintén tudatos szóalkotással keletkezett származékszó az →*üt*-ből. (⌘) Nyelvújítási alkotás.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *üt*

üvecs × A: 1838 *Üvecs* (Tsz.) **J:** ’fiatal (nőstény) bárány | junges (weibliches) Lamm’

■ Jövevényszó egy török nyelvből. | (≡) Houtsma *ögäč* ’kétéves birka’; oszm. (N.) *üveç*, *öğec*, *öyeç*, *öveç* ’ürü v. 3–5 éves herélt kecskebak’; türkm. *öveç* ’kétéves bárány’; stb. [< török **ök* v. **ög*: ’? birka; kecske’]. (⊕) Az átvétel az oszmánból történhetett, de a magyar szó nagyn kései adatai ellentmondanak ennek a feltevésnek. (⊗) Erdélyi nyelvjárási szó.

📖 MNy. 44: 34; TESz.; Ligeti: TörK. 102; EWUng.

üveg A: 1359 feneseueg (OkISz.); 1395 k. yegy, v̋ueg (BesztSzj. 556., 565.); 1405 k. iueg (SchlSzj. 1123.); 1518 k. űweeg (SándK. 7); 1531 wwek (ÉrsK. 330); 1533 ewvek (Murm. 1594.); 1559 űueg poharral (Székely I.: Krón. 101b); 1577 k. wegēth (OrvK. 37); 1653 éveg (NySz.); 1788 óg (MNY. 5: 287); 1854 üjeg (NSz.); NYJ. *ëg, ijeg, öeg, üheg, üög* (MTsz.) **J: 1.** 1359 'üvegből való edény, eszköz | Gegenstand aus Glas (Trinkglas, Flasche usw.)' # (↑); **2.** 1372 u./ 'kemény, többnyire átlátszó, törékeny anyag | Glas als harter, meist durchsichtiger, zerbrechlicher Stoff' (JókK. 83) **Sz: ~es** 1453 *Iweges* [szn.] 'ablakos, üvegező személy | Glaser' (TörtTár 1882: 541); 1590 'üvegszerű, üvegtartalmú | glasisg' (Szikszai Fabricius: LatMSzj. 6.) | **~esedik** 1791 *üvegesedést* [sz.] (NSz.) | **~ez** 1808 *Üvegezni* [sz.] (Sándor I.: Toldalék)

■ Jövevényszó, valószínűleg az alánból. | (≡) Osz. (K.) *avg*, (Ny.) *avgä*: 'üveg <anyag>; palack, üveg' [iráni eredetű; vö. kperzsa *āpakēnak* 'kristály'; újperzsa *ābgīna* 'ua.; üveg <anyag>; szogd *'pkyn* 'k 'kristály'; stb.]. (≈) Megfelelői: örm. *ap'ak'i* 'ua.; üveg <anyag>; cserkesz *abg, apkā* 'üveg <anyag>; ivópohár'; stb. (△) A magyarba egy feltételezett óosztét palatális alak kerülhetett át; vö. →*vért*. Néhány magyar változat a β kiesésével és hiátustöltővel keletkezett. (△⇒) A magyarból: rom. (N.) *uiágă* 'üveg <anyag>; palack, üveg'.

📖 MSFOu. 151: 335; TESz.; Ligeti: TörK. 168; EWUng. • Vö. *gór-, máriaüveg, szemüveg*

üvölt A: 1372 u./ *ewueltuen* [sz.]; *jweltefuel* [sz.]; *ewueltjkuale* (JókK. 35, 17, 58); 1410 k. *yelteft* [sz.] (MvS.); 1416 u./¹ *iuoltō* (BécsiK. 16); 1456 k. *iuethnet* [ɔ: *iuethnec*] (SermDom. 1: 31); 1522 *ewelte* (KeszthK. 348); 1528 *Ewlte, wultvala* (SzékK. 365); 1577 k. *weolthē* (OrvK. 25); 1855–1856/ *őtött* (NSz.); NYJ. *üött* (MTsz.); *ühöjtözni* [sz.] (MTsz.) **J: 1.** 1372 u./ 'kiált, kiáltoz; <személy> fájdalmában, dühében ordít | schreien <schmerzvoll, zornig>' # (↑); **2.** 1788 '⟨szél, vihar⟩ erős hang kíséretében, nagy erővel fúj, tombol | brausen <Sturm>' (NSz.); **3.** 1794 '⟨állat⟩ elnyújtott, mély hangot ad | heulen <Tier>' (NSz.) **Sz: ~és** 1372 u./ (↑) | **~et** 1416 u./² *iuoltetn^c* 'kiabálás, kiáltozás | Geschrei' (MünchK. 85rb) | **~özik** 1765 *üvöltözésekkel* [sz.] (NSz.)

■ Onomatopoetikus eredetű. | (△) Eredetileg az elnyújtott kiáltás hangjának utánzására jött létre. A szóvég *-lt* mozzanatos képző; vö. →*rikolt*, →*süvölt* stb. A legtöbb változat keletkezésénél a v hiátustöltő által feltételezett változásjelenségek (hangkiesés, vokalizálódás stb.) játszottak szerepet. A 2., 3. jelentés metafora. (≈) Ugyanebből a töből másik mozzanatos képzővel: *üvít* 'kiált, ordít' (1805/: NSz.).

📖 TESz.; EWUng.

úz A: 1372 u./ el *ewz* (JókK. 17); 1416 u./¹ *ëlüzlèc* (BécsiK. 185); 1456 k. *k̋y izek* (SermDom. 1: 448); 1569 *üdzé* (Bálint: SzegSz. *üdz* a.); 1884 *üzik* [□] (Nyr. 13: 384); NYJ. *izz* (ÚMTsz.) **J: 1.** 1372 u./ 'kerget, futásra, menekülésre késztet; siettet, hajt, hajszol | vertreiben' # (↑); **2.** 1535 '⟨vmilyen cselekvést, tevékenységet⟩ rendszeresen, állandóan végez | ausüben, betreiben' # (Ozorai: Vit. A5a); **3.** [főleg ~ik] 1774 '⟨állat⟩ párosodik | brunsten, stieren' (NSz.)

■ Valószínűleg örökség az ugor korból. | (≡) Vog. (É.) *it-ñoxs* 'ugráló mókus', (*ñoxs* 'mókus, coboly'), (AK.) *ityəl-* 'ugrik'; osztj. (Trj.) *it-* 'fáról fára ugrik <mókus, coboly>' [ugor **its-* 'fut, ugrik']. (△) A magyarázatnak bizonyos nehézségei vannak; a korábbi magyar jelentések ugyanis tárgyasak. A szó belseji **t* > m. *z* hangváltozáshoz vö. →*húz*, →*kéz* stb. A 3. jelentéshez vö. ném. *laufen* 'gyorsan jár' : *belaufen* 'meghág <vadkan>'; vö. még →*üzekedik*. (△) Egy ótörök nyelvből való származtatása kevésbé valószínű.

📖 TESz.; NyK. 80: 121; StUASuppl. 1: 214; UEW. 848; EWUng. • Vö. *fényűzés, számkivet, üzekedik, üzelem, üzér, üzlet*

üzbég¹ † A: 1095 e. *Wzbe* (RMNy. 2/2: 344); 1150 *Izbe* [szN.] (MNL (OL) DL. 206816); 1342 *Ezbe* [HN.] (AnjOkm. 4: 196); 1604 *Vzbék* (Szenczi Molnár: Dict.); 1866 *özbegeknek* (NyK. 5: 273) J: 'szökevény, menekülő személy | Flüchtling'

■ Jövevényszó egy szláv nyelvből, esetleg a csehből. | (≡) Cseh *zběh* 'szökevény, menekülő'; – szln. *izbeg* 'kiút, mentség, kibúvó, kifogás'; ukr. *збіг* 'szökevény, menekülő'; stb. [< szláv **iz* [igekötő] + **běg-* 'fut; menekül']. (⊕) A 'szökevény, menekülő' jelentés metonimikusan keletkezett.

📖 NyK. 42: 240; EWUng. • Vö. *pribék*

üzbég² A: 1804 *Usbeki* [sz.] (MKurir 1804. márc. 9.: 312); 1817 *Usbegkek* (Hübner: Lex.); 1854 *Uzbekek* (NyK. 42: 241); 1937 *özbe* (NSz.); 1949 *Üzbek* (NSz.); 1962 *üzbég* (ÉrtSz.) J: <MN> 1804 'az üzbégekkel kapcsolatos, rájuk vonatkozó, tőlük származó | usbekisch' (↑), 1949 'ua.' (NSz.) | <FN> 1817 'üzbég ember | Usbeke' (↑)

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Usbeke*, *Ösbeke*; ang. *Usbeg*, *Uzbek*; fr. *Ouzbek*, *Uzbek*; or. *узбек*; oszm. *özbe*; stb.: 'üzbég személy'. Főleg az oszmánból vált elterjedté; vö. még csag. *özbäk* 'ua.; szerény, egyszerű becsületes, jóra való'. A török szó végső soron az Aranyhorda kánjának nevére, *Ösbe*-re (14. sz.) megy vissza. (⇒⊕) A magyarba elsősorban a németből került át.

📖 NyK. 42: 241; EWUng.

üzekedik [3] A: 1628 *űzekedve* [sz.] (NySz.); 1643 *űzelkedet* [sz.] (Comenius: Jan. 78); 1792 *üdzekedni* [sz.]; *űzelkedésnek* [sz.] (Baróti Szabó: KisdedSz.); 1795 k. *űzekedik* [▽] (NSz.); 1860 *Üzekesznek* (NSz.); NYJ. *izekedik*, *üddzekedik* (Nyatl. 337.); *üzekszik* (MNy. 9: 238); *üzzeked* (ÚMTsz.) J: 1. 1628 'késztet vmire | zu einer Sache bewegen' (↑); 2. 1643 'párosodik (állat) | stieren, läufig sein' (↑)

■ Származékszó. | (⊕) Az →*űz* szóból *-kedik* visszaható igeképzővel keletkezett. Az *üzelkedik* változat szó belseji *l*-je gyakorító képzőnek tűnik (vö. *megűzel* 'hajt, űz, követ' (1671: MonTME. 1: 404)), de nem zárható ki, hogy egy szervetlen járulékhang. Az *sz*-es töváltózat a →*cselekedik* : *cselekszik*, *mosakodik* : *mosakszik* (→*mos*) stb. analógiájára jött létre. Az *üzekedik* ma már csak 2. jelentésében él. (⊖) Idetartozik nyelvjárási szóként ugyanebből az alapszóból más képzővel: *űződik* 'felgerjett, tüzelő' (1838: Tsz.); *űszköl* 'ua.' (1897: MTsz.); stb.

📖 MNy. 34: 283; TESz.; EWUng. • Vö. *űz*

üzelem [4] A: 1816 *üzelem* (MNy. 5: 124); 1847 *üzelmek* (NSz.); 1867 *üzelemhez* (NSz.) J: 1. 1845 'üldözés | Verfolgung' (↑); 2. 1847 'olyan dolog, amellyel vki tartósan foglalkozik | Beschäftigung' (↑); 3. 1847 'üzlet | Geschäft' (NSz.); 4. 1847 'szokás, életmód | Lebensgewohnheit' (NSz.); 5. [főleg többes számban] 1867 'csalárd, haszonleső, törvénybe ütköző tettek sorozata | Machenschaften, Umtriebe' # (NSz.)

■ Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. | (⊕) Az →*űz* 'követ; hajt' igéből *-elem* névszóképzővel keletkezett; vö. *kérelem* (→*kér*^l), *védelem* (→*véd*) stb. Az 1816-os adat jelentése tisztázatlan. A 3. és 5. jelentés a 2. jelentés alapján magyarázható. A szó ma már csak az 5. jelentésben használatos. (⊕) Nyelvújítási alkotás.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *űz*

üzem **A:** 1862 *üzem* (Szily: NyÚSz.) **J:** **1.** 1862 'vállalat, gyár | Betrieb, Werk' # (↑); **2.** 1899/ 'termelőeszköz, gép működése | Gang, Arbeitsprozeß' (NSz.) **Sz:** ~i 1870 *üzemi* (Hon 1870. nov. 5.: [1]) | ~el 1953 *üzemelnek* (Népszava 1953. márc. 31.: 6) | ~eltet 1948 *üzemeltetésükhöz* [sz.] (Valóság 1948. júl. 1.: 525); 1958 *üzemeltetjük* (NSz.)

■ Német mintára képzett tükörszó, származékszó. | (≡) Vö. ném. *Betrieb* 'gyár, üzlet, üzem, folyamat' [a ném. *treiben* 'vadászik hajt, üz; foglalkozik; gyakorol, folytat stb.']. (⊕) A magyarban: →*üz* igéből -m névszóképzővel keletkezett, az -m névszóképzős szavak analógiájára. (⊗) Nyelvújítási származékszó.

📖 Tolnai: Nyelvújítás 210; TESz.; EWUng. • Vö. *üz*

üzen **A:** 1372 u./ *Meg yzenuen* [sz.] (JókK. 39); 1416 u./¹ *megizènè* (BécsiK. 54); 1493 k. *wzenese* [sz.] (FestK. 272–273); 1508 *meg ózeni* (DöbrK. 39); NYJ. *izènte, izzen* (ÚMTsz.) **J:** 'közvetítő által közöl, tudat vmit | sagen lassen' # **Sz:** ~és 1493 k. *yzeneese* (FestK. 200) | ~et 1493 k. *wzeneteth* (FestK. 298) | ~get 1527 *yzenghetweeen* [sz.] (ÉrdyK. 333)

■ Bizonytalan eredetű, esetleg származékszó egy fiktív töből. | (⊕) A szótó ismeretlen eredetű; a szóvég -n mozzanatos képző lehetett. A szó eleji i-s változatok tűnnek eredetinek.

📖 TESz.; Benkő: FiktI. 15, 83; EWUng.

üzér **A:** 1840 *üzérektől* (NSz.); 1845 *üzér* (NSz.) **J:** **1.** 1840 'kereskedő | Geschäftsmann' (↑); **2.** 1856 'nyerészkedő, a vevőt megkárosító kereskedő; tiltott árukkal, értékkel kereskedő személy | Schacherer; Schieber' (NSz.) **Sz:** ~edik 1841 *üzérkedést* [sz.] (PestiH. 1841. jan. 20.: 32)

■ Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. | (⊕) Az →*üz* 'gyakorol, folytat, üz <tevékenységet>' szóból -ér névszóképzővel keletkezett az -ér névszóképzős szavak analógiájára; vö. *fűzér* (→*fűz*¹), →*vezér* stb. A ma használatos 2. jelentés az eredeti 1. jelentésből jelentésszűküléssel jött létre. (⊗) Nyelvújítási alkotás.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *üz*

üzlet **A:** 1840 *üzletet* (Athenaeum 1840. szept. 17.: 357); 1842 *üzletet* (NSz.) **J:** **1.** 1840 '(kisebb) kereskedelmi vállalkozás; bolt | Handel; Kaufladen' # (↑); **2.** 1842 'adás-vétel lebonyolítása | Abwicklung eines Geschäfts' # (NSz.); **3.** 1845 'üzem | Betrieb' (Fogarasi: MNSegédsz.); **4.** 1863 'üzelmek | Manipulationen' (NSz.); **5.** 1865 'vminek a gyakorlása, üzése | Ausübung' (NSz.); **6.** 1940 'bordélyház | Bordell' (Bálint: SzegSz.) **Sz:** ~el 1914 *üzleteltek* (Magyarország 1914. márc. 31.: 11); 1957 *üzletől* (Bálint: SzegSz.)

■ Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. | (⊕) Az →*üz* 'gyakorol, folytat, üz <tevékenységet>' szóból a névszóképzőként értelmezett *let* végződés jött létre, a *let* végű szavak analógiájára, mint az *épület* (→*épít*), *rémület* (→*rémül*) stb.; ehhez hasonló még *kereslet* (→*keres*), *többlet* (→*több*) stb. Az 1., 2. jelentés a ném. *Geschäft* 'kereskedelem; bolt; egy üzlet lebonyolítása; stb.' hatására utalhat. Az eufemisztikus 6. jelentés az 1. alapján keletkezett. (⊗) Nyelvújítási alkotás.

📖 AkNyÉrt. 23/3: 37; TESz.; EWUng. • Vö. *üz*